

СВІТОВИЙ БЕСТСЕЛЕР

ПЕРЕКЛАДЕНО ПОНАД ТРИДЦЯТЬМА МОВАМИ

РІЧАРД ДОКІНЗ — БРИТАНСЬКИЙ ЕВОЛЮЦІЙНИЙ БІОЛОГ І ВІДОМИЙ ПОПУЛЯРИЗАТОР НАУКИ. ЛАУРЕАТ ЧИСЛЕННИХ ЛІТЕРАТУРНИХ І НАУКОВИХ ПРЕМІЙ, ЗОКРЕМА ПРЕМІЇ МАЙКЛА ФАРАДЕЯ, ПРЕМІЇ КОРОЛІВСЬКОЇ НАУКОВОЇ СПІЛЬНОТИ В ГАЛУЗІ ЛІТЕРАТУРИ ТА МІЖНАРОДНОЇ КОСМІЧНОЇ ПРЕМІЇ. ВСЕСВІТНЕ ВИЗНАННЯ АВТОРОВІ ПРИНЕСЛА КНИЖКА «ЕГОЇСТИЧНИЙ ГЕН». ДОКІНЗ НАЛЕЖИТЬ ДО СОТНІ НАЙГЕНІАЛЬНІШИХ ЛЮДЕЙ, ЯКІ ЖИВУТЬ У НАШ ЧАС.

РІЧАРД ДОКІНЗ СПОНУКАЄ ЧИТАЧА НЕУПЕРЕДЖЕНО ПОГЛЯНУТИ НА СЕНС РЕЛІГІЇ, НЕ НАВ'ЯЗУЮЧИ ВЛАСНОЇ ДУМКИ, А ЗАОХОЧУЮЧИ ДО САМОСТІЙНИХ РОЗДУМІВ І ВИСНОВКІВ. АВТОР РОЗГЛЯДАЄ ОСОБЛИВОСТІ ТАК ЗВАНОЇ «ЕЙНШТЕЙНІВСЬКОЇ РЕЛІГІЇ», ЗА ЯКОЮ БОГ — ЦЕ МЕТАФОРА НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗАГАДКОВОСТІ ВСЕСВІТУ, КРИТИКУЄ «ГІПОТЕЗУ ПРО БОГА», ОСМИСЛЮЄ, ЧИ ДІЙСНО РЕЛІГІЯ Є РЕГУЛЯТОРОМ МОРАЛЬНОСТІ, РОЗКРИВАЄ ЗНАЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ПРИРОДНОГО ДОБОРУ. КОЖНУ СВОЮ ТЕЗУ НАУКОВЕЦЬ ПІДКРІПЛЮЄ ЦІКАВИМИ ІСТОРИЧНИМИ ФАКТАМИ.

НАРЕШТІ ОДИН ІЗ ПРОВІДНИХ НАУКОВЦІВ СЬОГОДЕННЯ ЗІБРАВ УСІ СВОЇ МІРКУВАННЯ ЩОДО РЕЛІГІЇ В ЦЮ НАДЗВИЧАЙНУ КНИЖКУ.

СТІВЕН ПІНКЕР,
ПРОФЕСОР ПСИХОЛОГІЇ ГАРВАРДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

WWW.BOOKCLUB.UA
ISBN 978-617-12-5413-8

РІЧАРД
ДОКІНЗ

ІЛЮЗІЯ
БОГА

ІЛЮЗІЯ БОГА

ЦЮ КНИЖКУ МАЄ ПРОЧИТАТИ КОЖЕН
THE ECONOMIST

РІЧАРД
ДОКІНЗ

RICHARD
DAWKINS

THE
GOD
DELUSION

РІЧАРД
ДОКІНЗ

ІЛЮЗІЯ
БОГА

УДК 575
Д63

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Перекладено за виданням:
Dawkins R. The God Delusion / Richard Dawkins. — New York : Houghton
Mifflin Company, 2008. — 416 p.

Переклад з англійської *Тараса Цимбала*

Дизайнер обкладинки *Аліна Ачкасова*

ISBN 978-617-12-5413-8
ISBN 978-0-618-68000-9 (англ.)

© Richard Dawkins, 2006
© Richard Dawkins, preface, 2008
© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2018
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2018

Присвячується пам'яті
Дугласа Адамса
(1952—2001)

*«Хіба не досить того, що сам сад прекрасний?
Для чого нам шукати в ньому фей?»*

ЗМІСТ

Передмова.....	9
1. ГЛИБОКО РЕЛІГІЙНИЙ БЕЗБОЖНИК	17
Гідні поваги.....	17
Незаслужена повага	27
2. ГІПОТЕЗА ПРО БОГА	36
Політеїзм.....	37
Монотеїзм.....	42
Секуляризм, батьки-засновники й американська релігія.....	44
Злиденність агностицизму.....	52
НОМА.....	61
Великий молитовний експеримент.....	68
Еволюціоністська школа імені Невілла Чемберлена	73
Маленькі зелені чоловічки	77
3. ДОКАЗИ ІСНУВАННЯ БОГА	82
«Докази» від Томи Аквінського	82
Онтологічний доказ та інші апіорні докази.....	85
Доказ краси	91
Доказ особистого «досвіду».....	93
Доказ Святого Письма	98
Доказ знаменитих релігійних науковців.....	104
Ставка Паскаля	111
Баєсівські докази	113
4. ЧОМУ БОГА МАЙЖЕ НАПЕВНО НЕМАЄ	118
Надсучасний авіалайнер	118
Теорія природного добору як інструмент прозріння.....	120
Неспрощувана складність.....	125
Культ білих плям	133
Антропний принцип у планетарному масштабі	143
Антропний принцип у космічному масштабі.....	151
Кембриджська конференція	162
5. ВИТОКИ РЕЛІГІЇ	171
Еволюційний імператив	171
Безпосередні вигоди релігії	175
Груповий добір.....	179
Релігія як побічний продукт.....	181
Психологічна налаштованість на релігію	190

Ступай легенько — на мої ступаєш меми	203
Карго-культи.....	215
6. ВИТОКИ МОРАЛІ: ЧОМУ МИ ДОБРІ?	221
Чи має моральність еволюційне походження?	225
Джерела моралі у світлі експериментальних даних	234
Для чого бути добрим, якщо Бога немає?	239
7. «ДОБРА» КНИГА ТА МІНЛИВА МОРАЛЬ ЧАСУ	248
Старий Заповіт.....	249
Думаете, Новий Заповіт кращий?	262
Люби ближнього свого.....	266
Моральний дух часу	276
А хіба Гітлер і Сталін не були атеїстами?	286
8. ЧИМ НЕ ДОГОДИЛА РЕЛІГІЯ? ДЛЯ ЧОГО НА НЕЇ НАПАДАТИ?	294
Фундаменталізм і підривання науки.....	296
Темний бік абсолютизму.....	300
Віра й гомосексуальність.....	303
Віра та святість людського життя	306
Облудна маніпуляція Бетховеном	314
Як «помірквана» віра живить фанатизм	318
9. НАРУГА НАД ДІТЬМИ ТА ВТЕЧА ВІД РЕЛІГІЇ	326
Фізичне та психічне насильство	331
На захист дітей.....	343
Скандал в освіті	349
І знову пробуджуємо свідомість.....	356
Релігійна освіта як частина літературної культури	359
10. НЕОДМІННА ПРОГАЛИНА?	364
Боня.....	365
Втішання	370
Натхнення.....	379
Над усіма паранджами паранджа	381
Додаток.....	396
Цитована й рекомендована література	401
Алфавітний покажчик	408
Примітки	424

ПЕРЕДМОВА

У дитинстві моя дружина терпіти не могла свою школу й найбільше хотіла її покинути. Коли їй було за двадцять, вона поділилася цим секретом із батьками, через що її мати дуже засмутилася: «Люба, чому ж ти нам не сказала?» Відповідь Лали слугує чудовим відправним пунктом для моїх роздумів: «Але ж я не знала, що можна».

Я не знала, що можна.

Підозрюю, ба навіть упевнений, що в світі безліч людей, вихованих у тому чи іншому віросповіданні, яким воно не до вподоби, які не вірять у нього або переймаються тим злом, яке коїться в його ім'я; людей, які відчувають туманний потяг відмовитися від віри батьків і навіть готові так учинити, але не усвідомлюють, що такий варіант можливий. Якщо ви належите до них, то ця книга для вас. Її мета — допомогти читачам усвідомити ту річ, що бути атеїстом — реалістична можливість, смілива й велична водночас. Атеїст може бути щасливою, врівноваженою, моральною та інтелектуально самодостатньою людиною. Це перша думка, яку я хочу до вас донести. Крім неї, є ще три важливі тези, які розвіюють поширені стереотипи, але про них поговоримо дещо пізніше.

У січні 2006 року на «Четвертому каналі» британського телебачення я представив двосерійний документальний фільм «Корінь усього зла?». Мені з самого початку не подобалася його назва. У релігії не корениться *все* зло, адже жодну річ не можна назвати причиною всього іншого. Проте мені припала до душі реклама, яку канал розмістив на шпальтах загальнонаціональних газет. На ній був краєвид Мангеттена з написом: «Уявіть світ без релігії». Спитаєте, як пов'язана ілюстрація з фільмом? Річ у тім, що на фотографії було умисно залишено вежі-близнюки Всесвітнього торгового центру.

Уявімо, разом із Джоном Ленноном, світ без релігій. У ньому немає терористів-смертників, не було 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку, не було 7 липня 2005 року в Лондоні, не було хрестових походів, полювання на відьом, «порохової змови», поділу Індії, воєн між Ізраїлем та Палестиною, різанини між сербами, хорватами й мусульманами, гонінь проти євреїв за

христовбивство, північноірландської «проблеми», «убивств честі» та телевізійних євангелістів у лискучих костюмах, які, розмахуючи своїми кучерями, стрижуть грошенята з легковірних слухачів (адже «Бог заповідав віддати все до останнього»). Уявіть, що немає Талібану, який підриває стародавні монументи, не відбуваються прилюдні страти за святотатство чи шмагання жінок батогами за те, що показали сантиметр оголеної шкіри. Якось мій колега Десмонд Морріс розповів, що в Америці чудову пісню Джона Леннона інколи виконують, перефразовуючи рядок «і без релігії теж». В особливо обурливому випадку навіть співають «і з однією-єдиною релігією».

Можливо, комусь із вас здається, що агностицизм — цілком обґрунтована позиція, тоді як атеїзм так само догматичний, як і релігійна віра? Якщо так, то другий розділ переконає вас у протилежному. У ньому буде доведено, що «гіпотеза про існування Бога» — це звичайна наукова гіпотеза про природний світ, яку слід перевіряти не менш скептично, ніж будь-яку іншу. Можливо, ви чули, що філософи й богослови навели цілу низку причин, чому слід вірити в Бога. Якщо вам цікаво розібратися в них, то читайте третій розділ «Докази існування Бога». У ньому буде показано, що ці докази мають на диво хитку основу. Якщо вам здається, що ніяк інакше, крім діянь Бога, неможливо пояснити появу світу та життя в усьому його розмаїтті, де кожен біологічний вид має такий вигляд, наче його «продумано» до дрібниць, щиро сподіваюся, що після прочитання четвертого розділу «Чому Бога майже напевно немає» ваші сумніви розвіються. Ілюзія продуманості всього живого значно простіше й економніше пояснюється дарвінівським природним добром, який усуває потребу вигадувати якого-небудь надприродного «творця». І хоч теорія природного добору стосується лише світу живих організмів, вона наштовхує на думку, що існують не гірші пояснювальні «схеми», за допомогою яких можна зрозуміти весь світ загалом. Потенціал пояснювальних схем на кшталт теорії природного добору — це друга з чотирьох тем, обізнаність з якими я прагну підвищити.

А може, вам здається, що існування бога чи богів підтверджується повсюдною вірою в них, характерною для всіх люд-

ських культур, про що нам відомо від антропологів та істориків? Якщо цей аргумент вас переконує, почитайте, будь ласка, п'ятий розділ «Витоки релігії», у якому пояснено, чому релігія настільки поширена. Чи, може, ви думаєте, що без релігії не можуть існувати непохитні моральні норми? Хіба ми можемо бути добрими, не маючи Бога в серці? У шостому та сьомому розділах доводиться, що й у цьому питанні ми можемо обійтися без Бога. А якщо ви самі втратили віру в релігію, але все-таки вважаєте її корисною для світу, то у восьмому розділі будуть наведені міркування про те, що користь від неї дуже сумнівна.

Якщо вам важко вирватися з тенет релігії, у лоні якої ви вирости, варто задуматися, чому ви потрапили в її пастку. Найімовірніше, вам її прищепили змалечку. Якщо ви сповідуєте якусь релігію, то дуже ймовірно, що це віросповідання ваших батьків. Якщо ви, народившись в Арканзасі, переконані в істинності християнства та облудності ісламу, але при цьому усвідомлюєте, що дотримувалися б прямо протилежних уявлень, якби народилися в Афганістані, то ви в дитинстві стали жертвою індоктринації. Звісно, те саме можна сказати, якщо ви народилися в Афганістані.

Проблемі релігії та дитинства присвячений дев'ятий розділ, у якому я звертаюся до третьої теми, щодо якої хочу підвищити вашу обізнаність. Як феміністок пересмикує, коли вони чують «він» замість «він або вона» чи «панове» замість «пані та панове», хотілося б, щоб усі ніяковіли, коли лунають фрази на кшталт «діти-католики» або «діти-мусульмани». Якщо вже хочуть, хай кажуть «дитина батьків-католиків», але коли чуєте, що хтось говорить про «дітей-католиків», перепросіть і зазначте, що діти надто молоді, аби мати власні переконання в питаннях релігії — так само, як вони ще не доросли до того, щоб мати свою усталену позицію в питаннях економіки та політики. Оскільки моя мета — підвищити обізнаність, я не стомлюватимуся повторювати цю думку при кожній нагоді. Забагато не буває. Тому повторюся знову: не дитина-мусульманин, а дитина батьків-мусульман. Дитина ще замала, щоб розуміти, вірить вона в іслам чи ні. Не існує такого явища, як дитина-мусульманин. Так само, як не існує дітей-християн.

Цю книгу відкривають та увінчують перший і десятий розділи. Кожен із них по-своєму показує, що надихати нас у житті може краса реального світу, яка не має нічого спільного з релігією. Релігія тут зовсім не обов'язкова, хоч вона неправомірно присвоїла собі роль джерела натхнення.

Четверта тема, щодо якої я хочу підвищити обізнаність, — це гордість за атеїстичні переконання. Нема чого соромитися, що ти атеїст. Якраз навпаки — цим слід пишатися і, високо тримаючи голову, сміливо вдивлятися за далекий горизонт, адже атеїзм майже завжди свідчить про здорову самостійність вашого розуму, про ваш сильний здоровий глузд. Багато людей у глибині душі відчують, що вони атеїсти, але не наважуються зізнатися в цьому перед рідними, а часом навіть перед собою. Частково цей страх пов'язаний із тим, що за словом «атеїст» умисно закріплювали страхітливий й відразливий сенси. У дев'ятому розділі переповідається трагікомічна історія комедійної актриси Джулії Свіні, чиї батьки дізналися зі статті в газеті, що вона стала атеїсткою. Вони ще могли змиритися з тим, що Джулія не вірить у Бога, але що вона — атеїстка! *АТЕЇСТКА?* (На цьому слові голос її матері зривався на істеричний вереск.)

Хочу окремо звернутися до американських читачів, адже рівень релігійності сьогоденної Америки по-справжньому зашкалює. Юристка Венді Камінер не дуже перебільшувала, зазначаючи, що жартувати з релігії в США так само небезпечно, як спалити державний прапор у штаб-квартирі Асоціації американських ветеранів війни¹. Статус атеїстів у США в наш час десь такий самий, як статус гомосексуалів п'ятдесят років тому. У наші дні завдяки тривалій боротьбі руху за права сексуальних меншин, гомосексуалам усе-таки вдається, хоч і не без проблем, обиратися на державні посади. 1999 року агенція «Gallup» провела опитування серед американців, чи готові вони проголосувати за компетентну особу, яка претендує на певну посаду, якщо вона жінка (і 95 % відповіли «так»), католик (94 % готові), євреї (92 %), чорний (92 %), мормон (79 %), гомосексуал (79 %) або атеїст (49 %). Як бачимо — нам іще працювати й працювати. Проте атеїстів значно більше (а надто серед добре освіченої еліти), ніж багато хто думає. Так було ще в ХІХ столітті, коли

Джон Стюарт Мілл писав: «Світ буде вражений, якщо дізнається, яка частка його найяскравіших умів, зокрема тих, кого найбільше поважає широкий загаль за їхню мудрість та чесноти, повністю розчаровані в релігії».

Ця теза ще доречніша в наш час, докази чого я наведу в третьому розділі. Багато людей не помічають атеїстів винятково через небажання останніх відкритися. Сподіваюся, моя книга заохотить їх відкрито говорити про свої переконання. Щоб сталося так само, як із рухом геїв: що більше людей відверто зізнавалися в своїй орієнтації, то легше було іншим зробити такий самий крок. Щоб започаткувати ланцюгову реакцію, потрібна критична маса.

Опитування свідчать, що серед американців атеїстів і агностиків значно більше, ніж набожних юдеїв та представників будь-якої іншої окремо взятої релігійної групи. Проте, на відміну від юдеїв, відомих своїм ефективним політичним лобізмом у США, та євангелічних християн, котрі здобули ще більшу політичну владу, атеїсти й агностики не мають власної організації, а тому майже не справляють помітного впливу. Спроби організувати атеїстів інколи порівнюють з утриманням котів у зграї, адже кожен із них має самостійну думку й не схильний коритися владі. Тож починати слід із нарощування критичної маси людей, готових публічно «зізнатися» в своїх атеїстичних переконаннях і тим самим заохотити інших піти цим самим шляхом. Хоч котів не можна зібрати у зграю, однак їх велика кількість зчинить таку бучу, що не почути їх буде важко.

Проти слова «ілюзія», яке я виніс у назву книги, виступили кілька психіатрів, для яких воно має конкретне вузькоспеціальне значення. Троє з них запропонували інший вузькоспеціальний термін на позначення релігійної ілюзії — «релюзія»². Можливо, колись він приживеться. Але поки що я залишу в назві слово «ілюзія». Словник англійської мови видавництва «Penguin» визначає цей стан як «хибне уявлення про дійсність або хибне сприйняття дійсності». Цікаво, що наведений у словнику приклад уживання цього слова взято з праці Філіпа Джонсона: «Дарвінізм — це історія звільнення людства від ілюзії, нібито його долю визначає якась вища сила». Невже це той самий Філіп Джонсон, який зараз в Америці

очолює хрестовий похід креаціоністів проти дарвінізму? Важко повірити, але так, це він. А цитату, як можна здогадатися, вирвано з контексту. Маю надію, що креаціоністи звернуть увагу на мою доброчесність, адже самі вони часто відмовляють мені в аналогічній люб'язності, умисно й облудно цитуючи в своїх текстах мої вирвані з контексту слова. Хоч би що хотів сказати Джонсон, я схвально ставлюся до його слів у тому вигляді, як їх наведено в словнику. У словнику, вбудованому в «Microsoft Word», ілюзію характеризують як «уперту хибну віру, яка не зважає на переконливі докази протилежного й часто виступає симптомом психічного розладу». Перша частина цього означення бездоганно описує релігійну віру. А щодо психічного розладу, то тут я солідарний із Робертом Пірсігом, автором книги «Дзен і мистецтво догляду за мотоциклом»: «Якщо ілюзії з'являються в однієї людини, то це божевілля. Коли ж вони захоплюють багатьох, то це релігія».

Якщо ця книга спрацює так, як я задумав, то релігійні читачі, дочитавши її, навернуться до атеїзму. Звісно, це надмірний оптимізм із мого боку. Зашкарублі бузувіри не чують аргументів, адже їхні оборонні укріплення вибудовувалися довгими роками індоктринації, методи якої відточувалися століттями як еволюції, так і свідомого творення. Один із найдієвіших імунологічних засобів, до якого вдаються креаціоністи, — суворо забороняти своїм прибічникам навіть брати до рук книги на кшталт цієї, буцімто вони вийшли з-під пера самого Сатани. Та я переконаний, що в світі багато людей, відкритих до нового, — людей, яким не надто наполегливо нав'язували релігійні погляди в дитинстві, яких ці погляди чомусь не «зацепили» або чий вроджений розум виявився достатньо міцним, щоб їх відкинути. Таким волелюбним умам потрібен лише невеликий поштовх, щоб повністю подолати релігійне каліцтво. Щонайменше я сподіваюся на те, що ніхто після прочитання цієї книги не скаже: «Я не знав, що можна».

За допомогу в підготовці книги хочу подякувати багатьом друзям та колегам. Перелічити їх усіх просто неможливо, але це, зокрема, мій літературний агент Джон Брокмен та редактори Селлі Гемінара (з видавництва «Transworld») й Імон До-

лен (з видавництва «Houghton Mifflin»). Вони обоє вдумливо й уважно прочитали книгу, дуже допомігши мені критичними зауваженнями та порадами. Мене вельми надихала їхня щира й сповнена ентузіазму віра в цю книгу. Взірцем літературного редагування для мене стала робота Джилліен Сомерскейлз, завжди конструктивної в порадах та прискіпливої в правках. Серед інших, хто читав чорновий текст і допоміг порадами, я дуже вдячний Джеррі Койну, Дж. Андерсону Томсону, Р. Елізабет Корнвел, Урсулі Гудено, Латі Менон, а особливо — Карен Овенз, критику з надзвичайним хистом, котра скрупульозно обстежила кожен знак у цьому тексті.

Книга частково повторює двосерійний документальний фільм «Корінь усього зла?», який був показаний у січні 2006 року на «Четвертому каналі» британського телебачення. Дякую всім учасникам його виробництва, зокрема Деборі Кід, Расселу Барнзу, Тіму Крегу, Адаму Прескоду, Алену Клементсу та Гемішу Майк'юрі. Дякую компанії «IWC Media» та «Четвертому каналу» за дозвіл використовувати цитати з фільму. «Корінь усього зла?» пройшов із великим успіхом у Британії, після чого права на його показ придбала Австралійська телевізійна корпорація. Залишається побачити, чи наважиться якийсь з американських каналів показати його своїм глядачам*.

Ця книга назрівала в моїй голові протягом кількох років. За цей час деякі з її ідей я виклав у лекціях, наприклад Тенерівських лекціях, які прочитав у Гарвардському університеті, та в статтях, опублікованих у різних газетах і журналах. Постійним читачам моєї рубрики в журналі «Free Inquiry» деякі сторінки книги можуть видатися знайомими. Щиро дякую Тому Флінну, редакторові цього чудового періодичного видання, за те, що стимулював мене до роботи над книгою, замовивши ведення постійної колонки. Дописавши книгу, я планую після невеликої паузи поновити колонку, зокрема скористаюся нею як можливістю відповідати на питання читачів.

---

* Піратські копії постійно завантажують з американських веб-сайтів. Зараз тривають переговори щодо продажу легальних DVD-дисків. На момент здавання книги в друк переговори ще не завершені. Про їх результат зможете дізнатися з веб-сайту www.richarddawkins.net. — Тут і далі прим. авт., якщо не зазначено інше.

Із різних приводів хочу також подякувати Дену Деннету, Марку Гаузеру, Майклу Стіррету, Сему Гаррісу, Гелен Фішер, Маргарет Довні, Ібн Ворреку, Герміон Лі, Джулії Свіні, Дену Баркеру, Джозефін Велш, Яну Бейрду, а найбільше — Джорджу Скейлзу. У наш час книга такого роду не буде повноцінною, якщо її не супроводжуватиме активно наповнюваний веб-сайт, на якому розміщуватимуться додаткові матеріали, відгуки, обговорення, питання, відповіді та все інше, що тільки може подарувати нам майбутнє. Сподіваюся, що з цією роллю впорається веб-сайт Фонду підтримки розуму та науки Річарда Докінза www.richarddawkins.net. Окремо дякую Джошу Тімонену за художню майстерність, професіоналізм та просто наполегливу працю, завдяки яким цей сайт існує.

Понад усе я вдячний дружині Лалі Ворд, яка терпляче допомагала мені долати вагання і сумніви — і не тільки добрим словом і розумними порадами, а й прочитавши мені вголос книгу від початку до кінця на двох різних етапах роботи, щоб я міг на власному досвіді оцінити, як вона сприйматиметься іншими читачами. Сміливо рекомендую цей метод іншим авторам, але попереджаю, що начитувати має професійний актор, чий голос і слух чутливі до мелодики мови.

1

ГЛИБОКО РЕЛІГІЙНИЙ БЕЗБОЖНИК

Я не маю в уяві людиноподібного Бога;
мені вистачає благоговіння перед світобудовою,
хай навіть сприйнятою через наші
недосконалі органи чуття.

Альберт Ейнштейн

ГІДНІ ПОВАГИ

У траві, підпираючи підборіддя руками, долілиць лежав хлопчик. Він із зачудуванням розглядав плетиво стебел і корінців, своєрідний ліс у мініатюрі, населений мурахами й жуками, а також — хоч він тоді про це не знав — мільярдами земляних бактерій, які тихо й непомітно підтримували господарське функціонування цього мікросвіту. Раптом йому здалося, що мікросвіт перед його очима з грудки землі розрісся до розмірів усього великого світу й заповнив собою всю його палку уяву. Щойно пережите викликало в хлопчика трепетне благоговіння, яке згодом спонукало його обрати духовний шлях і зрештою стати священником. Здобувши англіканський духовний сан, він працював капеланом у моїй школі, де став моїм найулюбленішим учителем. Лише завдяки таким

порядним вільнодумним священикам, як він, я можу зараз сказати, що мене силоміць не нашпиговували релігією*.

В інший час і в іншому місці таким самим хлопчиком був і я, коли мружився від сяйва Оріона, Кассіопеї та Великої Ведмедиці, плакав від беззвучної музики Чумацького Шляху і п'янів від нічних ароматів плюмерії та брутмансії. Чому однакові переживання штовхнули нашого капелана на один шлях, а мене на інший? Відповісти на це питання дуже важко. Серед науковців і приборчників раціоналізму напівмістичне ставлення до природи та всесвіту — не рідкість, але воно не має нічого спільного з вірою в надприродне. У дитинстві наш капелан, мабуть, не знав (як і я) про останні рядки «Походження видів» — знаменитий абзац про «зарослий берег, укритий численними різноманітними рослинами, з птахами, які співають у кущах, з комахами, які пурхають навколо, з червами, що повзають у сирій землі»**. Якби він прочитав ці слова, вони б глибоко запали йому в душу й, можливо, з нього виріс би не священик, а науковець, який би по-дарвінівському пояснював природу «законами, які ще й тепер діють навколо нас»:

Таким чином із цієї війни, яка лютує у природі, з голоду та смерті безпосередньо випливає найвищий результат, який розум спроможний уявити, — утворення вищих форм тваринного життя. Є велич в цьому погляді на життя з його різними силами, спочатку вкладеними в незначне число форм або тільки в одну; і тоді як наша планета описувала й продовжує описувати в просторі свій шлях відповідно до незмінних законів тяжіння, з такого простого начала виникали та продовжують розвиватися незліченні форми, надзвичайно досконалі й чудові.

* Під час уроків ми розважалися тим, що відволікали його від Святого Письма на захоптиві розповіді про повітряні бої за Лондон під час війни, яку він пройшов у лавах Королівських повітряних сил. Він досі живе в моєму приятному ставленні до англіканської церкви (принаймні порівняно з її конкурентами) та неодмінно зринає в уяві, коли я читаю вірш Джона Бетджемена:

Наш падре — старий вовк небес,
І його крила вже не ті,
Та все ж він міцно несе хрест
В захмарній неба висоті...

** Тут і далі всі цитати з «Походження видів» Чарльза Дарвіна наводяться за українським виданням 1949 року із виправленнями, що відповідають сучасному слововжитку та правопису: Дарвін Чарльз. Походження видів. — Київ—Харків: Державне видавництво сільсько-господарської літератури УРСР, 1949. — 444 с. — Прим. перекл.

Карл Саган у «Блакитній цятці» писав:

Чому проповідники жодної великої релігії, ознайомившись із наукою, не визнали: «Ми її недооцінили! Ви являється, Всесвіт значно більший, ніж говорили наші пророки, величніший, складніший і витонченіший»? Натомість від них чути тільки: «Ні, ні, ні! Хай наш бог і малий, іншого нам не треба». Релігія — байдуже, стара чи нова, — яка прийме велич Всесвіту, відкритого сучасною наукою, викличе повагу й захват, про які звичайним віросповіданням годі й мріяти.

Усі книги Сагана сповнені зачудуванням перед дивовижністю світу, яке в останні століття монополізувала за собою релігія. У своїх книгах я також намагаюся описати це почуття, тому про мене часто говорять як про глибоко релігійну людину. Якось мені надійшов лист від студентки зі США, котра розповіла, що попросила у свого викладача висловити свою думку про мене. «Звісно, — відповів професор, — його позитивна наука не сумісна з релігією, але він постійно впадає в екстаз перед природою та всесвітом. На мою думку, це і є релігія!» Та чи доречне тут слово «релігія»? Я так не думаю. Повністю згоден із лауреатом Нобелівської премії з фізики (і водночас атеїстом) Стівеном Вайнбергом, котрий у книзі «Мрії про остаточну теорію» написав:

Для деяких людей слово «Бог» має настільки широке й розмите значення, що вони неодмінно знаходять його в усьому, на що дивляться. Можна почути, що «Бог — це все, що існує», «Бог — це наша краща сторона» або «Бог — це всесвіт». Слову «Бог», поза сумнівом, як і будь-якому іншому слову, можна приписати будь-яке значення, яке нам до вподоби. Якщо ви вважаєте, що «Бог — це енергія», то знайдете його в шматку антрациту.

Вайнберг має рацію в тому, що це слово слід уживати в загальновизнаному сенсі, бо інакше воно стане абсолютно беззмістовним: на позначення надприродного творця, якому «ми можемо поклонятися».

Чимало плутанини виникає, коли віру в надприродне не відрізняють від так званої «ейнштейнівської релігії». Ейнштейн час від часу згадував про Бога (і він не єдиний атеїст, хто це робив), даючи привід прихильникам віри в потойбічне, охочим бачити такого видатного мислителя в своїх лавах, хибно тлумачити його слова. Так само горезвісною стала остання фраза «Короткої історії часу» Стівена Гокінга, котрий підступно написав: «Тоді ми збагнемо думку Бога»*, — спровокувавши численні перекручення своїх слів. Багато хто після цієї фрази подумав (помилково, ясна річ), що Гокінг вірить у Бога. Ще набожніше, ніж Гокінг та Ейнштейн, звучать слова клітинного біолога Урсули Гудено в книзі «Священні закутки природи». У багатьох місцях цієї книги вона висловлює захват церквами, мечетями й храмами та просто-таки напрошується, щоб її слова вирвали з контексту й узяти на озброєння прибічники віри в надприродне. Мало того, вона не зупиняється навіть на цьому, називаючи себе під кінець «набожним натуралістом». Однак уважне прочитання її книги не залишає і тіні сумніву, що авторка — непохитний атеїст того самого штибу, що і я.

«Натураліст» — слово неоднозначне. Від його згадки в моїй уяві зринає мій улюблений персонаж дитинства з книг Г'ю Лофтінга доктор Дулітл (котрий, до речі, аж ніяк не випадково схожий на філософа-натураліста, що подорожував на кораблі «Бігль»). У ХІХ—ХХ століттях слово «натураліст» мало те саме значення, яке ми в нього вкладаємо зараз: дослідник природи. У цьому розумінні натуралістами часто густо бували духовні особи, починаючи з Гілберта Вайта. Та що говорити, коли сам Дарвін замолоду планував стати священником, сподіваючись, що обов'язки сільського пастора залишатимуть йому вдосталь часу, аби займатися улюбленою справою — колекціонувати жуків. Однак для філософів слово «натураліст» має дуже відмінне значення і протиставляється вірі в надприродне. Джуліан Баджині в книзі «Дуже короткий вступ до атеїзму» так пояснює причини вірності атеїстів натуралізму: «Більшість атеїстів переконана в тому, що всесвіт складається з однієї-єдиної субстанції, з якої по-

---

* Див.: Гокінг Стівен. Коротка історія часу. — К.: «К.І.С.», 2015. — С. 190. — Прим. перекл.

ходить усе багатство явищ, які наповнюють людське життя — думки, краса, емоції, моральні цінності».

Наші думки та емоції *постають* із надзвичайно складних взаємодій між фізичними елементами нашого мозку. Атеїсти у філософському плані ідентифікують себе з натуралізмом у тому сенсі, що, на їхню думку, у світі не існує нічого іншого, крім фізичної природи. Зокрема ніякого *надприродного* розумного творця, який ховається за межами видимого всесвіту; ніяких душ, які живуть довше за тіло; і ніяких чудес, за винятком, звісно, явищ природи, яким ми ще не знайшли пояснення. Якщо здається, що щось виходить за межі нашого недосконалого розуміння природи, то ми сподіваємося, що з часом знайдемо ключ до цього явища й пояснимо його звичайними законами природи. Але коли ми знаходимо фізичне пояснення веселки, то вона не стає від цього менш чарівною.

Навіть коли видатні науковці нашого часу висловлюють релігійні міркування, достатньо ретельніше ознайомитися з їхніми поглядами, аби зрозуміти, що про віру в Бога в їхньому випадку не може бути й мови. Це стосується як Ейнштейна, так і Гокінга. Нинішній королівський астроном і голова Королівського товариства Мартін Ріс розповів мені, що ходить до церкви як «англіканець-безбожник... просто щоб бути з усіма». У Бога він не вірить, хоч і дотримується поетичного натуралізму, який краса всесвіту навіювала іншим уже згадуваним науковцям. Недавно під час телевізійної дискусії я спробував переконати мого друга гінеколога Роберта Вінстона, одного зі стовпів сучасного британського юдейства, визнати, що його відданість юдаїзму має такий самий характер і що він насправді не вірить в існування надприродного. Він майже визнав цей факт, але ухилився від прямої його констатації (чесно кажучи, в цьому випадку він проводив зі мною інтерв'ю, а не навпаки)³. У відповідь на мої розпитування він зізнався, що юдаїзм прислужився йому як джерело дисципліни в житті, завдяки якій він підтримував порядок у своїх справах і вів добропорядне життя. Хай навіть так, але ж із корисності юдаїзму зовсім не випливає істинність його догматів про надприродне. Серед інтелектуалів-атеїстів чимало таких, котрі гордо називають себе юдеями й дотримуються юдейських обрядів, щоб таким чином виказати свою

повагу до стародавньої традиції або до замордованих родичів, при цьому сплутуючи релігію з пантеїстичним благоговінням перед природою, яке багато хто з нас поділяє з його найвідомішим адептом — Альбертом Ейнштейном. У Бога вони не вірять, але, якщо скористатися фразою Дена Деннетта, «вірять у віру»⁴.

З усіх фраз Ейнштейна найчастіше цитують таку: «Наука без релігії кульгава, а релігія без науки — сліпа». Проте він також писав:

Те, що писали про мою набожність, чистісінька брехня, хоч її часто повторюють. Я не вірю в персоніфікованого Бога; ніколи цього не приховував, ба навіть заявляв чітко й відкрито. Якщо в мені і є щось релігійне, то тільки безмежне захоплення світобудовою, наскільки вона відома сучасній науці.

Чи означає цей уривок, що Ейнштейн суперечить сам собі? Хіба не можна з його слів насмикати цитат, які підтримають будь-яку зі сторін у дискусії про Бога? У слово «релігія» Ейнштейн вкладав зовсім не той сенс, до якого більшість із нас звикли. Перш ніж ми перейдемо до подальшого розрізнення віри в надприродне та айштайнівської релігії, запам'ятайте, будь ласка, що ілюзорними я вважаю тільки *надприродних* божеств.

Ось іще кілька цитат, які дозволять відчутти присмак ейнштейнівської релігії:

Я глибоко релігійний безбожник. Це такий новий різновид релігії.

Я ніколи не приписував Природі жодної мети, призначення чи будь-чого іншого, що характерне для людини. Природа для мене — це величне утворення, яке ми не можемо повністю збагнути, а тому відчуваємо перед ним смиренність. Це істинно релігійне відчуття, яке не має нічого спільного з містицизмом.

Думка про існування персоніфікованого Бога для мене повністю чужа й навіть наївна.

Відтоді, як Ейнштейн пішов із життя, ще більше прибічників релігії намагалися довести, що він один із них. Однак сучасни-

ки дивилися на нього зовсім іншими очима. 1940 року Ейнштейн написав знамениту статтю, щоб пояснити свою заяву: «Я не вірю в персоніфікованого Бога». Вона зумовила бурхливий потік листів від затятих прихильників традиційної релігії, багато з яких нагадували йому про його юдейське походження. Наведені нижче цитати з цих листів узяті з книги Макса Джеммера «Ейнштейн і релігія» (з якої взято й більшість цитованих мною слів Ейнштейна на тему релігії). Католицький єпископ із Канзас-сіті писав: «Сумно спостерігати, як чоловік, що походить із народу, який створив Старий Заповіт та його учення, заперечує велику традицію свого народу». До нього приєднувався інший католицький церковник: «Не існує іншого Бога, крім персоніфікованого Бога... Ейнштейн не розуміє, що говорить. Він глибоко помиляється. Деякі люди схильні думати, що якщо досягли високого рівня вченості в одній галузі, то можуть висловлювати компетентні думки в усіх інших». Цікаво, чи взагалі можна релігію вважати такою галуззю, у якій можлива компетентна думка? Було б цікаво дізнатися, наскільки серйозною цей церковник вважав би компетентну думку якого-небудь визнаного «фесзнавця» щодо конкретної форми та кольору крил фей. Він та єпископ гадали, що оскільки Ейнштейн не отримав спеціалізованої богословської освіти, то хибно розуміє природу Бога. Проте Ейнштейн чудово розумів, що саме він заперечує.

Один юрист-католик від імені якогось екуменічного товариства писав:

Нам дуже прикро з приводу вашої заяви,.. у якій висміяно думку про персоніфікованого Бога. За останні десять років ніщо інше не давало людям вагоміших підстав схвалювати гітлерівські гоніння проти євреїв, ніж ця ваша заява. Навіть пам'ятаючи про ваше право на свободу слова, мушу визнати, що через свою заяву ви стали одним із найбільших джерел незгоди в Америці.

Рабин із Нью-Йорка зазначив: «Ейнштейн, поза сумнівом, видатний учений, але його релігійні погляди діаметрально протилежні юдаїзму».

«Але»? Чому «але», а не «і»?

Голова одного історичного товариства з Нью-Джерсі написав листа, який настільки красномовно розкриває всю убогість релігійного мислення, що його варто перечитати:

Ми шануємо ваш розум, докторе Ейнштейн, але ви не спромоглися збагнути однієї речі: Бог — це дух, який не можливо побачити в телескопи чи мікроскопи, як не можливо побачити людські гумки чи емоції, вивчаючи мозок. Як відомо кожному, релігія базується на Вірі, а не знанні. Буває, що в душу кожної розумної людини закрадаються сумніви щодо релігії. Навіть моя віра зазнала багатьох випробувань. Однак я ніколи не говорив іншим про мої духовні вагання з двох причин: (1) боячись, що, лише висловивши таку гумку, можу порушити спокій і завдати шкоди життю та надіям якоїсь близької людини; (2) бо я згоден із письменником, який сказав: «Піглій той, хто руйнує віру іншого»... Сподіваюся, докторе Ейнштейн, що вас неправильно процитували та що ви ще скажете щось приємніше величезній масі американців, які вас глибоко шанують.

Це просто лист-одкровення, яке розставляє всі крапки над «і»! Тут із кожного речення променіє інтелектуальне та моральне боягузтво.

Менш жалюгідним, але ще більш приголомшливим був лист від засновника Товариства молитовного дому Голгофи з Оклагоми:

Вірю, професоре Ейнштейн, що кожен християнин Америки вігповість вам: «Ми не зречемося віри в нашого Господа та сина його Ісуса Христа, але пропонуємо вам, якщо ви не поділяєте віри народу цієї країни, повернутися туди, звідки ви прибули». Я зробив усе по-сильне заради народу Ізраїлевого, а потім з'явилися ви й однією заявою свого блюзнірського язика звели нанівець усі зусилля християн, котрі з любові до народу Ізраїлевого борються проти антисемітизму в нашій країні. Професоре Ейнштейн, кожен християнин Америки

без жодних роздумів відповість вам: «Забирайтеся геть зі своєю божевільною і брехливою теорією еволюції назад у Німеччину або припиніть розхитувати віру людей, які люб'язно надали вам притулок, коли вам довелося тікати з батьківщини».

Єдине, що всі ці критики-боголюбці зрозуміли правильно, — це те, що Ейнштейн не один із них. Він кожного разу вибухав обуренням, коли звучала думка, що він теїст. То, може, Ейнштейн — деїст на кшталт Вольтера чи Дідро? Або пантеїст, як Спіноза, філософію якого він обожнював: «Я вірю в бога Спінози, який проявляється у злагодженій гармонії всього, що існує, а не в бога, який переймається долею та діяннями людей»?

Давайте уточнимо нашу термінологію. Теїсти вірять у надприродний розум, який не тільки сотворив світ, а й продовжує опікуватися подальшою долею свого дітища та впливати на нього. У багатьох теїстичних віруваннях божество активно втручається в людські справи. Воно відгукується на молитви; прощає або карає за гріхи; втручається у земні справи, здійснюючи чудеса; переймається добрими й поганими вчинками та знає, коли ми збираємося їх скоїти (чи навіть *подумуємо* про них). Деїсти також вірять в існування надприродного розуму, але їхній Бог лише на самому початку встановлює закони, які керують світом. Деїстичний бог ніколи не втручається у світ після початкового акту сотворіння, а отже, не переймається людськими справами. Пантеїсти ж узагалі не вірять в існування надприродного Бога, а просто використовують слово «Бог» як звичайний синонім Природи, Всесвіту чи характерної для їх функціонування впорядкованості. Бог деїстів, на відміну від Бога теїстів, не реагує на молитви, байдужий до гріхів та сповідей, не читає наші думки й не втручається в перебіг подій за допомогою своїх свавільних чудес. Деїсти відрізняються від пантеїстів тим, що уявляють Бога як своєрідний всесвітній розум, тоді як для пантеїстів Бог — це лише метафоричний чи поетичний *синонім* законів всесвіту. Пантеїзм — це прикрашена форма атеїзму, тоді як деїзм — це розбавлений теїзм.

Є всі підстави вважати, що знамениті висловлювання Ейнштейна на кшталт: «Бог хитрий, але не лихий», «він не грає в кості» або «чи був у Бога вибір, коли він створював Всесвіт?» — пантеїстичні, а не деїстичні, а тим паче не теїстичні. «Бог не грає в кості» на звичайну мову слід перекласти так: «Випадковість не лежить в основі всього». Коли Ейнштейн питав: «А чи був у Бога вибір, коли він створював Всесвіт», то мав на увазі: «Чи міг всесвіт утворитися якось по-іншому?» Для Ейнштейна «Бог» — винятково метафора, поетичний зворот. Так само використовує це слово Стівен Гокінг та більшість фізиків, які час від часу вдаються до мови релігійних метафор. Десь посередині між ейнштейнівським пантеїзмом і туманним деїзмом лежить книга Пола Дейвіса «Думка Бога», за яку він був удостоєний Темплтонівської премії (це дуже велика сума грошей, яку щороку видає Фонд Темплтона зазвичай науковцеві, готовому сказати щось позитивне про релігію).

Узагальнити кредо ейнштейнівської релігії можна за допомогою його власних слів: «Відчуття, що поза тим, що ми переживаємо своїми органами чуття, існує реальність, яку не може досягнути наш розум і яка долинає до нас лише у вигляді непрямого й слабого віддуння, і є релігійністю. У цьому сенсі я релігійна людина». У цьому сенсі релігійним себе можу назвати і я, лише застерігши, що «не може досягнути» не означає «ніколи не зможе досягнути». Та я намагаюся взагалі уникати епітета «релігійний», бо його неправильно зрозуміють. Він повністю збиває з пантелику, адже для переважної більшості людей «релігія» нерозривно пов'язана з «надприродним». Влучно з цього приводу висловився Карл Саган: «Якщо під "Богом" розуміти сукупність фізичних законів, які керують всесвітом, то такий Бог, звісно, існує. Але це не те, що задовольняє емоційні потреби людей,.. адже безглуздо молитися закономірності всесвітнього тяжіння».

Кумедно, що останню думку Сагана 1940 року передвістив професор Католицького університету Америки отець і доктор Фултон Шин під час лютих нападів на Ейнштейна за його критику персоніфікованого Бога. Шин саркастично питав, чи готовий хтось накласти головою за Чумацький Шлях. При цьому він думав, що наводить аргумент проти

Ейнштейна, адже далі додавав: «У цій космічній релігії тільки один недолік — у слово "космічна" помилково закралася літера "с"». В Ейнштейнових переконаннях не було нічого комічного, та все одно мені хотілося б, щоб фізики припинили використовувати слово «Бог» у метафоричному значенні. Метафоричного чи пантеїстичного Бога фізиків розділяє нездоланна прірва з Богом-заступником, чудотворцем, всезнавцем, чуйним правдолюбом Біблії, про якого просто-рікують священики, мулли й рабини і який міцно закріпився в побутовій мові. Умисне сплутування цих понять рівноцінне, на мою думку, інтелектуальній зраді.

НЕЗАСЛУЖЕНА ПОВАГА

Назва моєї книги «Ілюзія Бога» стосується не ейнштейнівського Бога чи Бога інших видатних науковців, які згадувалися в попередньому підрозділі. Мені довелося почати з роз'яснення суті ейнштейнівської релігії через те, що вона, як уже доведено, здатна викликати замішання. На подальших сторінках книги йтиметься винятково про *надприродних* богів, серед яких мої читачі найбільше чули про Ягве, Бога Старого Заповіту. До нього ми невдовзі повернемося. Але, перш ніж закінчувати цей попередній розділ, слід порушити ще одну тему, яка інакше може завадити правильному сприйняттю всієї книги. Ідеться про правила етикету. Цілком можливо, що релігійних читачів образять мої висловлювання. Їм може здатися, що я не виказую достатньої *поваги* до їхніх переконань (або до переконань інших). Буде прикро, якщо відчуття образи завадить їм читати книгу далі, тому я хочу з самого початку розкласти все по полицках.

У нашому суспільстві майже всі, зокрема й атеїсти, погоджуються, що релігійні переконання дуже вразливі до образ, а тому до них слід ставитися з особливою повагою, яка значно перевищує повагу, якої очікують у звичайному спілкуванні між людьми. Дуглас Адамс настільки влучно описав цей феномен у своїй імпровізованій промові в Кембриджі,

виголошеній незадовго до смерті⁵, що мені ніколи не набрид-
не цитувати його слова:

*В осердї релігії лежать деякі ідеї, які ми називаємо священ-
ними, сакральними й так далі. Ось що це означає: «Це ідея
чи уявлення, про яке ти не смієш сказати нічого поганого.
Не-смій-еш. Чому? Бо не можна!» Якщо хтось голосує за
партію, яку ти не любиш, про це можна сперечатися
скільки заманеться: у кожного будуть свої аргументи, але
ніхто не образиться. Якщо хтось заявляє, що податки
слід підвищити або знизити, про це теж можна поспере-
чатися. Проте якщо хтось каже: «У суботу мені не можна
перемикати світло», — ваша реакція: «Так, звісно».*

*Чому в нас дозволено підтримувати аргументами
лейбористів або консерваторів, республіканців або ге-
мократів, одну модель економіки чи іншу, «Макінтош»
або «Віндовз», але озвучувати свою думку про виникнен-
ня всесвіту, про те, хто його створив... ні-ні, це священ-
не?.. Ми звикли делікатно оминати релігійні ідеї, але
погляньте, який зчинився галас, коли Річард зважився
їх покритикувати! Усі просто знавісніли, ажже так
не прийнято говорити вголос. Але якщо добре вдумати-
ся, то немає жодної причини, чому б цим ідеям не бути
таким самим предметом дискусії, як будь-яким іншим,
крім нашої безмовної згоди обходити їх мовчанкою.*

Наведу один із прикладів надмірної поваги нашого суспіль-
ства до релігії. Щоб під час війни отримати статус відмовника
за ідейними міркуваннями, найлегший шлях — послатися на
релігійні переконання. Навіть якщо ви блискучий філософ-
мораліст, відзначений численними преміями за докторську
дисертацію, в якій розкрито жахи війни, вам буде нелегко
переконати призовну комісію, що ви маєте підстави для та-
кого статусу. Зате, якщо ви можете сказати, що один чи обоє
ваших батьків квакери, жодних питань до вас не виникне
попри ваші туманні уявлення чи навіть повне невігластво
щодо теорії пацифізму та самого квакерства.

Якщо перейти від пацифізму до його прямої протилежнос-
ті, то натрапляємо на сором'язливе уникання релігійних назв

на позначення протиборчих сторін у збройних конфліктах. Скажімо, коли йде мова про конфлікт у Північній Ірландії, католиків і протестантів евфемістично називають націоналістами й лоялістами відповідно. Дуже часто слово «віросповідання» камуфлюють під словом «етнічна група», зокрема коли йдеться про «міжетнічне насильство». Наприклад, Ірак після англо-американського вторгнення 2003 року скотився до міжконфесійної громадянської війни між сунітами та шиїтами. І цей відверто релігійний конфлікт у заголовку статті на першій сторінці газети «Independent» за 20 травня 2006 року було названо «етнічною чисткою». Прикметник «етнічний» у цьому випадку — це теж підміна понять, адже в Іраку відбувалася відверта релігійна чистка. Саме поняття «етнічна чистка» з'явилося на позначення подій у колишній Югославії, де воно також використовувалося як евфемізм, яким прикривали релігійну чистку, що розгорнулася між православними сербами, хорватами-католиками та боснійцями-мусульманами⁶.

Раніше я вже звертав увагу на привілейоване становище, яке відводять релігії під час публічних обговорень етичних питань у ЗМІ та в урядових відомствах⁷. Щойно виникає моральна полеміка щодо сексуальних чи репродуктивних питань, можна не сумніватися, що релігійні лідери кількох різних віросповідань будуть запрошені до складу впливових комісій або до участі в публічних дискусіях на радіо та телебаченні. Я не виступаю за введення цензури на погляди цих людей. Але чому наше суспільство оббиває їхні пороги, наче вони мають якісь експертні знання, які можуть зрівнятися зі знаннями філософа-мораліста, сімейного юриста чи лікаря?

Ось ще один дивний приклад привілейованого статусу релігії. 21 лютого 2006 року Верховний Суд Сполучених Штатів виніс постанову, якою звільнив одну церкву в штаті Нью-Мексико від дотримання обов'язкового для всіх закону, який забороняє вживання галюциногенних речовин⁸. Вірні послідовники релігійної громади «Centro Espirita Beneficiente Uniao do Vegetal» вважали, що можуть зрозуміти Бога тільки після того, як вип'ють напій аяваска, до складу якого входить заборонена галюциногенна речовина диметилтриптамін. Зауважте: достатньо було, щоб вони *вважали*, що цей напій

дозволяє їм зрозуміти Бога. Від них не вимагали доказів. Зате, з іншого боку, хоч доведено, що марихуана пом'якшує нудоту та дискомфорт у хворих на рак пацієнтів, які проходять курс хіміотерапії, той самий Верховний Суд 2005 року постановив, що всі пацієнти, які використовують марихуану в медичних цілях, можуть бути притягнуті до відповідальності федеральною владою (навіть у невеликій групі штатів, які раніше легалізували таке специфічне використання цього наркотику). Релігія, як завжди, виявилася козирною картою. Уявіть товариство поціновувачів образотворчого мистецтва, які звернулися до суду з вимогою дозволити їм уживати галюциногенну речовину, бо вважають, що вона допомагає їм розуміти полотна імпресіоністів або сюрреалістів. Зате, коли церква виступає з такими вимогами, вона отримує схвалення найвищої судової інстанції в країні. Ось такою пошаною оточена релігія, наче талісман.

Сімнадцять років тому я потрапив до списку 36 письменників і митців, до яких журнал «New Statesman» звернувся з проханням написати листа на підтримку видатного письменника Салмана Рушді⁹, який тоді отримав смертний вирок за свій роман. Обурившись «співчуттям», яке деякі християнські релігійні й навіть світські лідери висловлювали щодо «кривд» і «образ», які письменник нібито завдав почуттям мусульман, я провів таку паралель:

Якби прибічники апартеїду мали голову на плечах, вони б заявили (і це було б правдою, наскільки мені відомо), що не можуть допустити змішування рас через свої релігійні переконання. І значна частина їхніх опонентів мусила б відразу тихенько позадувати до виходу. І не кажіть мені, що це недоречна паралель, бо апартеїд не має раціонального обґрунтування. Уся суть релігії, її могутність і слава зводиться до того, що вона відкидає раціональне обґрунтування. Усі інші повинні обґрунтувати свої упередження. Але попросіть релігійну особу обґрунтувати свою віру — і відразу почуєте, що зазіхнули на її «свободу віросповідання».

Тоді я не міг навіть подумати, що в ХХІ столітті хтось наважиться висунути такі аргументи. Проте на шпальтах газети

«Los Angeles Times» за 10 квітня 2006 року з'явилася розповідь про те, що в університетських містечках усєї країни численні християнські групи подають до суду на свої університети за впровадження антидискримінаційних правил, зокрема за заборону ображати й нападати на гомосексуалів. Ось типовий приклад таких позовів. 2004 року Джеймс Ніксон, 12-річний хлопчик з Огайо, відстояв у суді право ходити до школи в футболці з написом: «Гомосексуальність — це гріх, іслам — це брехня, аборт — це вбивство. У деяких питаннях є чорне й біле!»¹⁰ У школі йому не дозволили з'являтися в такій футболці, за що батьки хлопця притягли заклад до суду. Батьки вчинили б порядно, якби свою вимогу обґрунтували Першою поправкою до Конституції, яка гарантує свободу слова. Але ні, їм би тоді не вдалося виграти процес, адже свобода слова обмежується там, де починається «розпалювання ненависті». Зате якщо довести, що ненависть випливає з *релігійних* переконань, то вона вже перестає бути ненавистю. Тому замість свободи слова юристи Ніксонів послалися на конституційне право на свободу *віросповідання*. Заручившись підтримкою Об'єднаного фонду захисту Аризони, який має на меті «вести юридичну боротьбу за свободу віросповідання», вони виграли процес.

Підтримуючи хвилю схожих позовів із боку християн, які використовували віросповідання як юридичне обґрунтування дискримінації проти гомосексуалів та інших груп, отець Рік Скарборо назвав її боротьбою за громадянські права у ХХІ столітті: «Християнам доведеться відстоювати своє право бути християнами»¹¹. І знову: якби ці люди відстоювали своє право на свободу слова, їх ще можна було б якось зрозуміти. Але вони домагалися в суді введення дискримінації проти гомосексуалістів як засобу проти вигаданої ними дискримінації їхнього віросповідання! І закон із повагою поставився до їхньої позиції. Тобто вам не зійде з рук заява: «Заважаючи мені ображати гомосексуалів, ви обмежуєте мою свободу упередження». Зате вам усе зійде з рук, якщо скажете: «Це порушує мою свободу віросповідання». Якщо вдуматися, яка різниця в наслідках? І знову релігія на коні.

Наприкінці цього розділу наведу особливий приклад, який красномовно демонструє перебільшену повагу нашого

суспільства до релігії, яка виходить за рамки звичайної поваги до людини. Цей скандал розгорівся в лютому 2006 року з безглуздої події, яка по черзі переростала то в комедію, то в трагедію. У вересні 2005 року данська газета «Jyllands-Posten» опублікувала дванадцять карикатур, на яких був зображений пророк Мухамед. Протягом трьох наступних місяців невелике угруповання мусульман Данії під проводом двох імамів, які отримали притулок у цій країні, систематично роздувало обурення з приводу цих зображень по всьому ісламському світу¹². Наприкінці 2005 року ці двоє озлоблених вигнанців відвідали Єгипет, привізши з собою досьє, матеріали якого були скопійовані та поширені по всіх ісламських країнах. Потрапили вони, зокрема, і в Індонезію. Досьє містило різного роду фальсифіковані документи про приниження мусульман у Данії та відверту брехню про те, що «Jyllands-Posten» — офіційне видання уряду. Серед них були дванадцять карикатур із газети, до яких імами додали ще три ілюстрації невідомого походження, не пов'язані з Данією. На відміну від дванадцяти оригінальних ілюстрацій, ці три додаткові картинки були по-справжньому образливими. Точніше, їх можна було б вважати образливими, якби на них, як стверджували пропагандисти-фанатики, справді зображувався Мухамед. Особливо принизливими були не карикатури, а передана факсом фотографія бородатого чоловіка з карнавальним свинячим носом на обличчі. Згодом з'ясувалося, що це була знята агентством «Associated Press» фотографія француза, який під час сільського ярмарку у Франції брав участь у змаганні зі свинячого кувікання¹³. Фотографія, таким чином, не мала жодного зв'язку ні з пророком Мухамедом, ні з ісламом, ні з Данією. Та мусульманських активістів, які зі зловмисними намірами вирушили до Каїра, така дрібниця не зупиняла. Тож вони самі додумали всі ці зв'язки... з легко передбачуваними наслідками.

Через п'ять місяців після публікації дванадцяти карикатур старанно роздута істерія довкола «кривд» і «образ», завданих ісламу, досягла вибухової кульмінації. Учасники демонстрацій у Пакистані й Індонезії спалювали данські прапори (цікаво, де вони їх дістали?), істерично вимагаючи від данського уряду вибачень. (Вибачатися за що? Члени уряду не малю-

Науково-популярне видання

ДОКІНЗ Річард
Ілюзія Бога

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *О. В. Приходченко*
Художній редактор *А. В. Ачкасова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Н. Я. Рагченко*

Підписано до друку 30.07.2018. Формат 60х90/16.
Друк офсетний. Гарнітура «Baltica». Ум. друк. арк. 27.
Наклад 4000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. www.unisoft.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

UNISOFT

- за телефонами довідкової служби (050) 113-93-93 (МТС); (093) 170-03-93 (life); (067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

- на сайті Клубу: www.bookclub.ua
- у мережі фірмових магазинів див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом

Надсилається безоплатний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів

e-mail: publish@ksd.ua

***Запрошуємо до співпраці художників,
перекладачів, редакторів***

e-mail: editor@ksd.ua

**Для гуртових
клієнтів**

Харків

тел./факс +38(057)703-44-57

e-mail: trade@ksd.ua

Київ

тел./факс +38(067)575-27-55

e-mail: kyiv@ksd.ua

Докінз Р.

Д63 Ілюзія Бога / Річард Докінз ; пер. з англ. Т. Цимбала. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. — 432 с.

ISBN 978-617-12-5413-8

ISBN 978-0-618-68000-9 (англ.)

УДК 575